

ENTREVISTA

A ANGÉLICA SÁTIRO

A contemporaneidade, tan retadora, pide suxeitos críticos, creativos, con coñecemento de si

REVISTAGALEGA
DE EDUCACIÓN
FILIAÇÃO DE NOVA ESCOLA GALEGA

ISSN: 1132-8932

Páx. 48-53

Entrevista realizada por

Carmen Loureiro López

loureiro@edu.xunta.es

Javier F. Rouco Ferreiro

javier.rouco@udc.es

M. Mar Santiago Arca

marsantiago@edu.xunta.es

ngélica Sátiro ten un amplo currículo académico (culminado cun doutoramento en Pedagogía) e unha extensa experiencia como formadora no eido da Filosofía para Nenas e Nenos. É unha das autoras do Proyecto Noria que dende o ano 2000 é referencia para milleiros de mestras e mestres que pretenden que o seu alumnado "xogue a pensar".

CARMEN LOUREIRO: A min gustaría preguntarche como e cando foi o teu primeiro achegamento á FpN e que che fixo persistir na súa investigación-acción.

Coñecín a proposta de Matthew Lipman a finais dos anos 80, cando era profesora de secundaria e bacharelato en Brasil. Para contestar ao reto de filosofar con *adolescentes tropicais* unha compañeira e máis eu desenvolvemos unha metodoloxía plasmada no libro *Pensando Melhor*, que propoñía diferentes recursos para xerar pensamento. A nosa intención era partir dos xuízos intuitivos da adolescencia e percorrer con ela o camiño do seu entendemento a través da música, o cine, a poesía, os cómics, a literatura, a pintura, o xogo, a publicidade etc. A proposta era filosofar a partir da cultura nas súas diversas manifestacións intertextuais. Manexabamos uns temas-acto da conciencia humana (pensar, sentir, comunicar, interactuar, actuar, facer) a través de grandes temáticas filosóficas (o coñecemento, o amor e a liberdade) que poderían ser do interese da xuventude. Ademais desta experiencia de ensinanza da Filosofía eu viña de dez anos de traballo en educación e pasara pola educación infantil, primaria, ensinanza de artes e da educación física (principalmente xogos). Coñecer a proposta de Lipman e de Ann M. Sharp dende esta experiencia foi como atopar o anel axeitado ao dedo.

Eu traballaba nunha grande rede de escolas (Pitágoras) e pasei a ser a coordinadora de FpN, responsable da formación do profesorado de infantil e primaria. Tiñamos xuntanzas formativas semanais, ademais da posibilidade de estar nas aulas con cada unha das mestras. Así puidemos experimentar e reflexionar moito acerca desta práctica colectiva. E foi nese contexto no que desenvolvín a *ferramenta avaliativa figuroanalóxica*, porque viamos a necesidade de

atopar un xeito máis acorde de avaliar a secuencia do desenvolvemento do pensamento dos infantes. Tamén foi nese contexto no que me decatei de que os pequenos de educación infantil precisaban outro tipo de recursos, en función do seu xeito de pensar, da súa particular vivencia do tempo, do seu corpo, da súa sensibilidade. Foi aí cando empezamos a filosofar a través de xogos, de contos curtos e da arte coas mestras dese grupo de formación e o seu alumnado. Eran experimentos realizados pouco a pouco, que analizabamos entre todas. E tamén nese contexto aprendín que focalizar nas habilidades de pensamento sería máis proveitoso e inclusivo. Porque os máis pequenos pensar xa pensan, pero poden aprender a pensar mellor.

En 1992, nun evento organizado polo ICPI (Consello Internacional de FpN) en Alcalá de Henares atopeime co equipo do GruplREF e isto produciu un cambio importante. Con Irene de Puig vimos que eles tamén tiñan inquietudes similares respecto da educación infantil e tamén estaban a buscar respostas. Ela xa tiña unha proposta a partir do conto *El cartero simpático*. Deste encontro naceu o primeiro libro do Proyecto Noria: *Xogar a Pensar – recursos para aprender a pensar en educación infantil* (2000). Nós só queríamos contestar a un problema que viamos nos nosos contextos, non agardabamos que este libro fose ter tanta vida e sentido para outras realidades. Hoxe está na 6ª edición revisada e ampliada (*Xogar a pensar con nenos e nenas de 4-5 anos*). E, a partir da resposta deste libro no mundo educativo de varios países, fóronnos solicitando máis libros e fomos creando o que hoxe é o currículo de filosofía para nenas e nenos NORIA de 2 a 11 anos que continua a medrar hoxe en día coa colección *Contos para pensar*. Todo este traballo nunca foi só un produto editorial, senón máis ben un proxecto educativo

dende a perspectiva de investigar continuamente na acción pedagóxica e filosófica.

Agora ben, Carmen, sobre a miña persistencia na *investigación-acción* creo que a primeira razón é atopar sentido profundo nesta liña de traballo. O que Lipman propuxo non foron soamente uns recursos para desenvolver pensamento. Abriu unha perspectiva educativa que entende a infancia dun xeito digno; que subliña a importancia do pensamento na educación; que fomenta a transformación das relacións e interaccións nas aulas a través da comunidade de investigación; que entende o papel da razoabilidade na construción de sociedades democráticas etc. E todo isto é imprescindible no século XXI e nas nosas sociedades líquidas (Bauman), do cansazo e do rendemento (Byung-Chul Han), que son tan individualistas, competitivas, excesivas e estresadas.

A segunda razón é que a contemporaneidade –tan retadora– pide suxeitos autónomos, críticos, creativos, con coñecemento de si. É dicir, con capacidade de manexar as súas actitudes e valores éticos a partir da súa propia actuación e transformación interior e no mundo. Este *coñecemento de si* pode ser proporcionado polos procesos filosóficos que formula a FpN. As prácticas concretas na aula, de problematización da realidade, de si mesmo, do coñecemento e do mundo, fomentan este desenvolvemento ético necesario para enfrontar os retos do século XXI. Desenvolver as habilidades de pensamento é fortalecer a interioridade, os recursos internos e a capacidade de atopar e dar sentido ao mundo. Pero a trama, tanto conceptual como metodolóxica, que está no fondo disto pide unha constante investigación na acción educativa.

A terceira razón é que educar sempre debería ser visto dende a perspectiva investigadora. Por

que? Porque tódolos elementos da educación están en constante transformación: o coñecemento, o mundo, as persoas (en tódalas idades e etapas), a aprendizaxe, o ensino etc... Se ningún elemento educativo é estático, por que os procesos de ensino e aprendizaxe deberían selo?

MAR SANTIAGO: Por que cres que é necesaria a Filosofía no contexto histórico no que vivimos?

Sempre hai moitos xeitos de ler a realidade, pero é posible afirmar, con certa tristura, que o contexto histórico actual é un mercado onde mercar estilos de vida. Basta con mirar a TV, os demais medios de comunicación e as redes sociais para constatalo. E moitos buscan facer que a educación se volva un adestramento sistematizado para consumir estes estilos de vida prefabricados e enfrascados para xerar máis necesidades de consumo para mantelos. Por que pasa isto? Por moitas razóns, entre elas porque o ético e o político distanciáronse do logos, é dicir, do pensamento. A manipulación e o adoutramento das persoas ocorre máis doadamente se non existe pensamento crítico e pedagogía do xuízo. Os que, dende a máis temperá das idades, son estimulados a desenvolver a súa capacidade de emitir bos xuízos, dificilmente serán manipulados en tempos da postverdade, con "novas fake", anuncios consumistas etc.

Concordo co filósofo Hadot: a Filosofía é un xeito de vida entendida como coidado de si, dos outros, das cousas e da conexión co transcendente. Por iso sempre estou a defender a máxima sartriana e foucaultiana: hai que facer da propia vida unha obra de arte. Deste xeito convertemos a ética nunha estética da existencia, rachando, se for preciso, con crenzas e costumes que buscan adoutrinar e manipular as consciencias. Neste senso, podemos entender a Filosofía coma un exerci-

cio de coidado de si, coidado do entorno e coidado do mundo (natural e cultural). Como está o medio ambiente no contexto actual? Como tratamos a natureza? Como están os dereitos da infancia? Hai paz no mundo? Hai compromiso coa verdade na propaganda política e das grandes empresas? Hai compromiso co ben común? Existe xustiza social? O coñecemento e os xeitos de aprender que manexamos nas escolas son necesarios para a vida no século XXI? Poderíamos seguir con preguntas que nos axudan a ver a necesidade da Filosofía no mundo actual. Pero prefiro reforzar que hai que entender este campo do coñecemento humano de xeito máis amplo. Non se trata só dunha disciplina máis a ser ensinada. Trátase dunha dimensión educativa que pode ser traballada por todos de cara a desenvolver mellores persoas, capaces de construír mellores sociedades. E isto pode ocorrer dende a máis temperá das idades. Dende moi pequenos, as nenas e os nenos poderán ensaiar posibilidades de ser e ter a oportunidade de medrar en contra de constituírse como unha personalidade corrupta.

A Filosofía é necesaria hoxe se a entendemos como exercicio de pensar/aprender mellor, como estímulo para o exame de si e para a construción de narrativas sobre quen somos e sobre o mundo que nos rodea. Concordo coa filósofa Marta Nussbaum cando di "a relevancia da Filosofía como saber consiste en que haxa estudantes que teñan examinado a súas crenzas socraticamente nalgún xeito (...) estudantes que teñen gañada a confianza de que a súas propias mentes poden enfrontar as preguntas máis difíciles da cidadanía".

JAVIER F. ROUCO: Tendo presente o que acabas de afirmar, é posible "filosofar" con nenos e nenas pequenos?

Claro que si! Eu dedícome especialmente ás criaturas máis

pequenas, polo que supón de desafío filosófico. Este traballo persoal sobre si mesmo, a propia capacidade de pensar, as actitudes e valores éticos para guiar pautas emocionais e sociais, precisa ser vivida dende moi pequenos. É dicir, hai que procurar que se volva natural este xeito de pensar crítico, creativo e ético. É importante que medre con cada persoa, este xeito de vivir que non acepta estereotipos, falacias, prexuízos como se fosen verdades.

Sabemos, polo tipo de preguntas que fan, que nenos e nenas perciben a realidade dende o seu asombro e perplexidade, e nalgúns casos dende o horror de non entender que pasa na súa contorna. Apoialos no desenvolvemento das súas habilidades de pensamento é unha necesidade. Pensar mellor vai-lles axudar a entender mellor o mundo e a situarse nel, dende a súa propia perspectiva. Poderán percibirse mellor a si mesmos e a súa contorna, investigar o que lles intriga, dar nome ao misterio do que empezan a conceptualizar e definir, razoar sobre o que fai falta procesar e interpretar, sintetizar, traducir as súas múltiples linguaxes entre si.

Filosofar coas nenas e nenos é tratalas coa merecida dignidade de seres pensantes que son. E se nos permitimos ser tocados pola infancia máis temperá, recuperamos o que dá orixe ao acto de filosofar, que é a fascinación fronte á vida. A infancia xogando coa linguaxe, xoga co seu pensamento e inventa mundos imaxinarios, mentres descobre o mundo dos adultos e se lles ofrecen outros mundos posibles. A filosofía lúdica (movemento da FpN) ten isto en conta e propón o desenvolvemento do pensamento multidimensional dende esta relación múltiple coa linguaxe; mellor dito, coas linguaxes. É unha praxe filosófica transformadora, que recupera a orixe etimolóxica da palabra filosofía: amor pola sabedoría. E nunha linguaxe máis popular, poderíamos falar do

desexo de aprender. Polo tanto, trátase dun xeito de pensar vencellado á dimensión emocional e social, que vai máis aló de relacionar informacións. Pretende tirar o veo do aborrecemento que ocultou o valor da presenza da filosofía nas escolas e na vida diaria, presentándoa como unha valiosa e interesante forma do coñecemento humano.

JAVIER F. ROUCO: Considerando o que dis, que é, e -sobre todo- que non é a FpN?

FpN é un proxecto educativo mundial, creado por Matthew Lipman e a súa colaboradora Ann Margaret Sharp nos anos 60. Ao longo dos anos eles foron formando xeracións de persoas que seguiron esta liña educativa, achegando novos materiais e/ou empregando os materiais creados inicialmente. Hai no mundo diferentes asociacións de FpN, a española é moi activa nas súas diferentes autonomías. E, en Galicia, a Asociación de Filosofía para Nenos leva anos realizando un traballo serio, constante e sistematizado.

Agora ben, cando nos reunimos en eventos do ICPIC (Consello internacional de FpN) vemos que hai moitas e variadas maneiras de realizar FpN. A miña é a través do movemento *filosofía lúdica*, que se concreta nas propostas do *Proyecto Noria*. Esta filosofía non é menos seria

por ser lúdica. Huizinga, no seu *Homo Ludens*, lémbra-nos: “Os nenos, os xogadores de fútbol e os de xadrez, xogan coa máis fonda seriedade (...)”. Cando filosofamos dende as infancias podemos constatar a seriedade coa que as nenas e nenos xogan a pensar. Ademais, aparecen as risas, sen ser menos serias por iso, quizais porque son intelixentes... Como afirmaba Henri Bergson: “Nunha sociedade de intelixencias puras é probable que xa non se chorase, pero se cadra seguiríamos a rir (...)”.

A grande utopía da filosofía lúdica é axudar a rirmos de nós, mentres pensamos, sen banalizar a risa, a nós mesmos, ao outro e ao propio acto de pensar. Senón rescatando o pracer de asumir todo o risco que leva canda si estar vivo nestes tempos revoltos. E dende as infancias, trátase de asumir o atrevemento de crecer en mundos tan complexos de maneira ben humorada.

Para min a filosofía é un xeito de vivir, como afirmei anteriormente, que leva a arte de formular boas preguntas e de escoitar verdadeiramente ao outro. Polo tanto, FpN é unha práctica que supón toma de conciencia de nós mesmos, do noso estar no mundo cos demais, de como pensamos e nos pensamos, e de como podemos aprender a pen-

sar mellor de forma crítica, creativa e ética (coidadosa).

A partir de aí, que non é FpN? Varias cousas: adestramento mecánico de destrezas cognitivas, ensinanza de informacións sen sentido, prácticas metodolóxicas non dialóxicas, puro desenvolvemento de pensamento crítico e lóxico, desconexión entre escola e vida etc.

CARMEN LOUREIRO: Fálase de “parecidos de familia” con outras propostas tanto dentro do campo da Filosofía, como da Psicoloxía. Hai algún criterio para xulgar a idoneidade destes parecidos?

“Parecidos de familia” foi o tema do anterior ICPIC ocorrido en Madrid en xullo de 2017. Esta expresión é do filósofo Wittgenstein e o intento era pescudar como tantas maneiras diferentes de interpretar FpN poderían encontrar os seus aspectos comúns. Seguramente haberá moitos criterios para xulgar a idoneidade destes parecidos. O que pasa é que eu prefiro outra analoxía que non o dos “parecidos de familia”. Falo do rizoma que, na teoría de Deleuze e Guatarri, propón un modelo epistemolóxico que non segue unha subordinación xerárquica. Nun rizoma todo elemento pode afectar ou incidir en calquera outro inesperada e permanentemente mentres que as familias son organizacións e

sistemas xerárquicos. A maneira como vén medrando a FpN no mundo nos derradeiros 50 anos é máis ben horizontal, transversal e interdisciplinaria. Uns van influenciando os outros, aínda que cada quen leva a súa identidade propia. O xeito en como a FpN se dá na educación ten moito que ver coa analoxía do rizoma.

Ademais, para min non se trata de opoñer e separar áreas de pensamento e prácticas, senón máis ben a de integrar aquilo que teña sentido para realizar os fins e propósitos do desenvolvemento de pensamento, sentimento e acción que propón a FpN.

JAVIER F. ROUCO: Anteriormente afirmabas que non é FpN unha práctica non dialóxica. Que diferenza hai entre, por exemplo, unha asemblea, un club de lectura, un cinefórum ou un debate organizados na aula e unha sesión de FpN? En todos eles hai diálogo e expresión de ideas pero, cal é a característica que os distingue?

Obviamente todos estes exemplos son de prácticas comunicativas e de expresión de ideas. Pero non toda práctica comunicativa é diálogo e non todo diálogo é filosófico. Polo tanto, a primeira diferenza é que o diálogo filosófico non é só unha técnica de conversación e non é calquera tipo de diálogo. Hai unha diferenza de *intensidade*, *profundidade* e *finalidade*.

A *finalidade* do diálogo filosófico en FpN é desenvolver a capacidade de pensar por si mesmo de forma crítica, creativa e ética. Esta *finalidade* xera algo diferente dun debate, no que o quen ten un mellor argumento gaña ao outro. É dicir, os debates son competitivos. O diálogo filosófico é cooperativo. Un cinefórum pode ser soamente para entender as intencións do director, por exemplo; ou para clarificar a mensaxe da película. Pero, o diálogo filosófico sobre o cine terá outra *intensidade*, buscará

os presupostos da mensaxe superficial que aparece na pantalla, analizará a súa linguaxe estética, interrogará o seu contido político e ético, cuestionará a imaxe de ser humano e de sociedade que se presenta etc.

O diálogo filosófico leva unha *profundidade* diferenciada dunha simple conversación, como por exemplo unha asemblea para narrar como foi a fin de semana. Isto é así porque nun diálogo filosófico de FpN vanse pedir boas razóns, exemplos, contra-exemplos, vanse contrastar puntos de vista, estableceanse semellanzas e diferenzas, pediranse criterios coherentes e promoverase que as interpretacións non sexan baseadas en estereotipos e prexuízos. As ideas nun diálogo filosófico poden empezar sendo banais e triviais, pero despois de todo o proceso reflexivo, non seguen así.

Ademais, trátase de falar "con voz propia". E para isto hai que atopar esta voz en diferenciadas *prácticas de si* no encontro dialóxico co outro. O diálogo presupón respecto mutuo e reciprocidade e non tódalas formas comunicativas o fan. Falar con voz propia é desenvolver o pensamento de xeito autónomo, pero tamén é facer propios os demais discursos recoñecidos como verdadeiros, a aprendizaxe deles e o seu entendemento. E isto implica autocorrección e autorregulación. O diálogo filosófico leva a actitude mental necesaria para esta conquista da voz propia. Outras formas de comunicación poden poñer en dúbida o saber aparente e buscar a expresión destas ideas. Pero soamente un diálogo filosófico terá a *profundidade* de producir, á vez, un cuestionamento de si mesmo e dos valores que rexen a nosa propia vida. Como dicían Epicuro e os seus seguidores: "inútil é o discurso do filósofo que non cura as enfermidades da alma". Por isto nun diálogo filosófico facémonos mellores persoas e este

proceso é moito máis que soamente expresar as nosas ideas.

JAVIER F. ROUCO: Como abordar nas aulas algo tan complexo como o pensamento? Pódese "ensinar" ao alumnado a pensar?

Como afirmaba antes, non se ensina a pensar, porque pensar xa pensan as criaturas. Ademais, é posible aprender sen pensar? Creo que a resposta a esta pregunta nos fará constatar que no día a día da escola o pensamento está presente. O que podemos facer é crear as condicións para que poidan aprender a pensar mellor de forma autónoma e na presenza dos demais. É dicir, dun xeito dialóxico. Estas condicións implican varios aspectos metodolóxicos: traballar en círculo, realizar preguntas abertas dunha determinada tipoloxía que fomenten o desenvolvemento das habilidades de pensamento e transformar a aula nunha comunidade (un ambiente seguro e de confianza). Ademais, podemos utilizar variados recursos que sexan motivadores, como por exemplo, as narrativas, a arte, os xogos, a cociña, facer un xardín etc. Estes recursos son os que dan inicio ao proceso de pensamento, porque espertan o interese e as ganas de pensar. Pero, a partir de aí, fai falla unha mestra formada e capaz de conducir o proceso de problematizar a realidade cuestionándoa, detectar supostos, construír argumentos, desvelar falacias e prexuízos, ter coidado, crear solucións para os problemas, construír e emitir xuízos propios etc.

Aínda que os recursos son grandes aliados, a clave está na capacidade docente de conducir o proceso reflexivo dun xeito adecuado ás súas criaturas e a partir delas e dos seus xuízos intuitivos. Será importante aprender a escoitar o que din e o que non din, o que fan e o que non fan. Así poderán entender que pensan as criaturas e como o fan, para a partir de aí axudalas

a pensar mellor na situación de diálogo.

MAR SANTIAGO: Cando coñecemos as propostas da FpN vémonos capaces de levalas ás aulas; pero a realidade é que aínda se fai pouca filosofía coa infancia. A que cres que se debe?

Nos materiais e cursos de formación buscamos facilitar o máximo que podemos de maneira concreta e clara o camiño que supón abrir as portas á FpN. Normalmente o profesorado sae coa idea de que é posible practicalo na aula. O que pasa é que o sistema educativo aínda vai noutra dirección e “cando regresan ao cole” atopan diferentes tipos de dificultades. No día a día a presión para “dar os contidos” tolda esta perspectiva máis reflexiva. Ademais, hai que desaprender o noso hábito de ensinar “todo” ás criaturas, sen permitir que descubran por si mesmas. Na vida cotiá dunha escola hai moitos automatismos ancorados en crenzas contrarias a todo o que estamos dicindo aquí. Haberá que “desconstruílas” e isto supón tempo, vontade política e formación continua.

MAR SANTIAGO: Como conseguir que estas sesións sexan máis que algo anecdótico nas escolas? Está o profesorado preparado?

Nunca estamos totalmente preparados para os retos da vida escolar. Sempre hai algo novo que nos sorprende. Se hai unha beleza na carreira docente é que somos profesionais en constante aprendizaxe. Polo tanto, unha formación continua é imprescindible. Ler a literatura específica de FpN, realizar unha práctica continua na aula cos infantes, participar dalgún grupo de traballo que sistematice estas prácticas reflexivas e o entendemento sobre elas... son xeitos interesantes de acadala. A educación non é algo que ocorra a corto prazo, así hai que insistir e persistir ao longo do tempo.

JAVIER F. ROUCO: Despois de tantos anos dedicada á formación continua, cal é o sentir do profesorado fronte ás propostas da FpN? En que cambiou o profesorado español? Que efectos produce no alumnado a participación sistemática en sesións de FpN? E no profesorado?

Dende o ano 2000 traballo na formación do profesorado en España e veño a Galicia para este tipo de actividades. Eu diría que hoxe hai máis “caldo de cultivo” e moitas son as iniciativas na dirección que traballamos. Outras metodoloxías que sinalan na mesma dirección fan sinerxías coa FpN e o profesorado está máis aberto e desexoso de algo así. Pero aínda falta moito en función da complexidade do noso tempo, do xeito como se organiza o traballo docente e do feito de que esta liña de traballo sempre foi introducida en función do desexo dos profesionais interesados. É dicir, unicamente poucos centros educativos teñen a FpN como a súa liña de proxecto pedagóxico. Cando isto ocorre os efectos deste traballo sistematizado nóntanse moito. As avaliacións que existen hoxe sobre estes efectos revelan unha mellora na calidade das aprendizaxes de xeito xeral. O GrupIREF ten unha avaliación realizada polo goberno catalán que pode dar moitas pistas concretas. Ademais téñense realizado algunhas avaliacións lonxitudinais desde a Asociación de Filosofía para Nenos de Madrid que tamén dan moitas informacións concretas para as persoas interesadas.

CARMEN LOUREIRO: Como imaxinas o futuro desta proposta filosófico-pedagóxica?

O ser humano é liberdade. É dicir, ten que facerse a si mesmo mentres vive, deliberando sobre as diferentes situacións vividas. Trátase dun construír sendo... Dende a miña liberdade e da miña imaxinación prefiro soñar mellores mundos construí-

dos a partir da dignidade da infancia. FpN é unha das maneiras de garantir esta dignidade e de construír a partir dela.

Dende a miña perspectiva a filosofía non é suficiente como punto de partida en FpN. A infancia obríganos a abandonar a filosofía para poder mirala en profundidade. Este é o prezo que paga a filosofía por expoñerse á infancia. Pero isto non é un perigo, senón unha fortuna que permite novas auroras e regala vitalidade a este xeito tan antigo de coñecemento humano. A cada nova pregunta enunciada polas infancias a filosofía volve nacer como necesario xeito de pensar o mundo e o si mesmo. Obviamente, o desexo de auto-conservación do gremio filosófico e o medo a disolver o significado histórico da filosofía fai que moitos non queiran exercitar esta mirada. Pero unha filosofía dende a infancia inaugura futuros orixinais, tanto para unha como para a outra. Esta é unha das razóns de por que prefiro falar de orixes e non de principios. Os principios son históricos, é dicir, ocorren nunha certa linealidade temporal. As orixes son acontecementos detonantes de orixinalidades, independentes das perspectivas do tempo lineal. Dalgún xeito a infancia é a orixe da humanidade. Como dicía Hannah Arendt, “cada nacemento -que é en si cada ser humano- é unha promesa, a única ‘mensaxe’ que o fin non pode producir.” Esta filósofa ten na súa obra a presenza dun concepto importante para esta reflexión. Trátase da *natalidade*: entrar no mundo a través do nacemento. A infancia é o nacemento do mundo humano e pode ser o renacemento da filosofía nas sociedades contemporáneas. E se falamos de infancias, os nacementos poden ser múltiples. Que así sexa! ■